

NÉMETH LÁSZLÓ TANÍTÁSA

Aligha van irodalmunk történetében még egy jelentős író, akit ennyire áthatott volna a pedagógia érosza. Szinte feltépésének első pillanatától „szolgálni” és „használni” akar. Szándékosan elnázózott az élet napnyes olajáról, inkább kedvelte a termékeny csendet, a „sajkódi esték” gondolatébresztő közegét, vagy a „papírszínház” csodálatos varázslatát, ahol egy új dimenzióban mondhatta el mindazt, amit fontosnak érzett. *Orosz fordulásaimról* című tanulmányában olvashatjuk ezeket az önvallomásnak is beillő sorokat: „A *Karenina Anna* egyike volt annak a négy-öt könyvnek, amely serdülő koromtól szinte belenőtt életembe. Fiatal emberek szeretik az olyan írást, amely arra ad tanácsot, merre induljanak, mit kezdjenek önmagukkal. Nos: a *Karenina Anna* két egymás mellett futó, összehasonlítható út története: az egyik a ragyogóbb, a végzetesebb — Vronszkijé, Annáé; a másik a szürkébb, de az élet ős törvényeit követő, amelyen Levin s Kitty a földön kiküzdhető boldogságig jut”. Hogy a boldogság a földön is kiküzdhető — ez Németh László egyik legfontosabb és legkövetkezetesebben végiggondolt írói felismerése. Igaz, volt életének egy rövid ideig tartó szakasza, amikor kapcsolatot talált a Kerényi Károly vezetése mellett a titokzatos „sziget” felé hajózó argonautákkal, de ő maga sokkalta racionálisabb alkat volt, semhogy hosszú ideig tévelygett volna ladikján a nem létező partok irányába.

Annál mélyebb nyomot hagyott benne az a gondolat, hogy az életnek (s az irodalomnak is) két útja lehetséges (Németh László amúgy is kedvelte az ilyen sarkításokat, nem véletlenül küzd majdnem mindegyik drámájában a jó és a rossz kibékíthetetlen ellentétével): vannak, akiket a fényes siker csábít s emel fel, míg másoknak inkább a szürkéség, a küzdelem jut. A *Kisebbségben* című kötetnek ezért is lesz egyik vezérgondolata az a figyelmeztetés, hogy a tehetőségtelenek, a törtétek maguk alá tapossák a szerényeket és a tehetségeseket. Kétségtelen, hogy ezt a gondolatot meglehetősen szerencsétlen akusztikájú szavakkal igyekezett elmélyíteni és igazolni (nem véletlen, hogy a „mély magyar” és a „híg magyar” hamis alternatívája ellen Babits „pajzzsal és dárdával szállt ki”), de ezt talán magyarázza, hogy gyermekségétől megemésztetlenül, következetesen végig nem gondolva hordozta magában ezt az ellentétpárt, s magát mindig hajlandó volt azok közé sorolni, akiket nem értenek meg, s akik szükség-szerűen arra vannak predestinálva, hogy „lemaradjanak” — ez is kedves kifejezése volt — a „tovább menők” mögött. A *Magam helyett* befejezetlenül maradt első kötetében érezni ezt leginkább. Már gimnazista korában élt benne a gyanú, hogy osztálytársainak kis klikkjei voltaképp az ő kibontakozását fogják bilincsbe. S tán épp e szorítottság-érzés szabadította fel belőle a vezetőt és a szervezőt, aki előbb titkon azt a gondolatot dédelgette magában, hogy kortársait fogja egységes nemzedékbe kovácsolni, hogy átvehesse a korszerűtlennek érzett *Nyugat* örökét; majd egy hallatlanul izgalmas gondolati kísérlet során megalakította a képzeletbeli „éden” képét, amelynek meghódítására hívta kortársait, s amikor a történeti fejlődés arra a felismerésre készítette, hogy gondolati konstrukciója voltaképp gyenge, eszményéről akkor sem mondott le, mert kezdettől tudta, hogy a jó, mint adottság, ott van a világban. Ezt a virtuálisan létező jót igyekezett szolgálni összes alkotásaival, a magyar próza fejlődése szempontjából rendkívül jelentős regényeivel éppúgy, mint életművének talán legmaradandóbb részével, a tanulmányokkal, és a színdarabokkal, melyekben főképp a felszabadulás utáni évtizedekben igyekezett sajátos módon, a színpad szabaddabb mozgástörvényeinek engedve, megfogalmazni gondolati hagyatékát.

Németh László „görög korszaka” tulajdonképpen előbb kezdődött, semmint az argonauták elindultak a titokzatos partok felé. Hérodotosz, a történetíró, már ifjúságában is a folyton figyelő szellem példája volt számára, a mohó szellemi érdeklődése, mely igyekszik minden új benyomást felfogni és feldolgozni. Arisztophanész vígjátékaiban az örök modernséget, a gondolat soha ki nem hunyó, vibráló korszerűséget csodálta. És végül — de a maga epikus fejlődése szempontjából talán elsősorban — Szophoklész tragédiáiból figyelhette el az antik nőalakoknak azt a felmagasodó fenségét, melyet oly változatosan és oly sok-

színiüen ábrázolt ő is regényeiben. Ebből a hármas ihletésből sarjadt tán legtökéletesebb regénye, a *Gyász*, amelynek főalakját, Kurátor Zsófit maga az író nevezte „archaikus istennő” torzónak.

A *Gyász* nemcsak Németh László írói fejlődésének hatalmas pillanata, hanem a magyar regények is, hiszen az író egy teljesen reális világ körvonalai mögé egyetlen mozdulattal felrajzolta azt a lélektani háttérrel, mely felé eltökélt kísérleteket tett ugyan a kor európai igényű magyar prózája, de amelyet senki másnak nem sikerült ilyen magától értetődő természetességgel megvalósítani. Nem véletlen, hogy a kor legjelesebb kritikusai „tolsztoji méretű” alkotót sejtettek a fiatal íróban. Hiszen Kurátor Zsófi alakjában valóban maradandó hőst teremtett és maradandó példázatot adott. Ez az egészséges vérű asszony ugyanis arra van teremtve, hogy élje az életet, hogy majdan öregkorában egy hatalmas család feje és kormányzója legyen szilárd akaratával, parancsolásra és uralkodásra teremt jellemével. Ő azonban inkább a magányt és a számkivetettséget vállalja. S furcsa módon a maga köré is mindig hasonló közeget teremtő Németh László, noha magasra emeli hőseit, azt is érezteti — benne is, és többi regényeinek hasonló típusaiban is —, hogy ez a magaslat csak tragédiák szülője lehet. Ez a magaslat: Vronszkijé és Annáé a *Karenina Annában*. S aki egyszer ide jut fel, soha többé nem szabadulhat az egyedüllet kínzó szorításából. Kivált, ha mint Kurátor Zsófi is, lassacskán rákövesedik a magány, melyről nem is lehet pontosan tudni, hogy a kivetettség árszája-e vagy az örületé.

Ez a tudatosan vállalt magány akkor is tragikus feszültséget hordoz, ha viselője csak „csömörlött úr”, mint doktor Horváth Endre, a *Bűn* egyik főszereplője. Kurátor Zsófi egy anyagból szőtt, szinte szoborszerűen tökéletes alak. Horváth Endre lelkében és életében is érezni a kor tudathasadását, melyet így fogalmaz meg: „A hivatalom azt rendeli, hogy tudjam, mi van az országban, az álláson pedig, hogy egy legyek azokkal, akik odabenn táncolnak. A kettőt tisztességes ember nem bírhatja soká. Vagy egészen ki a hóba, vagy be a pezsgős vödörbe.” Ő maga azonban nem bírja el ezt a tragikus feszültséget, a „vagy... vagy” kettősséget, nem véletlenül választja megoldásnak az öngyilkosságot, mely végül mégiscsak kisszerű végkifejlet nagyszabású terveihez viszonyítva. Persze az adott korban mégis nagyon is komoly figyelemzést vált a sorsa, hisz azt jelképezte, hogy ebben a világban a nagyratörő, a jó szándékot szükségszerűen maga alá temeti a megalkuvás és a kényelem meghunyászkodása. Akkor már inkább Kovács Lajos útját választja az olvasó: aki ugyan csak „csavargó szolga”, s a regény végén ugyanolyan bizonytalanságba indul ismét, amilyen bizonytalan volt eddigi egész élete.

A *Bűn* kétségtelenül lazább, nem olyan egységes anyagból gyúrt mű, mint a *Gyász*, mégis rendkívül jelentős az írói pálya kitágulása szempontjából. Félig-meddig le is zárja a *Tanú* hatalmas kísérletét, melyet irodalmunk egyik legnagyobb vállalkozásának érezhetünk. Egy aránylag még fiatal író, amikor a Nyugat nagyjai pályájuk delelőjén állnak, s művészetük új és új meglepetéseket sejtet, megfogalmazza azt a gondolatot, hogy a század e páratlan kisugárzású szellemi műhelye tulajdonképpen nem hozott igazán újat, s ő egymaga próbálja megvalósítani mindazt, amit szerinte a *Nyugat* elvesztetett. A *Tanú* több mint száz ívnyi tanulmányában és jegyzetében, kritikájában és naplórészletében Németh László ablakot nyitott a századra, nemcsak annak irodalmára, hanem társadalomtudományára, sőt természettudományának átalakulására is. S miközben a *Tanú* szigetére húzódó, a Babitscal való összekülönbözés sebét hordozó s azt a világba kiáltó író mindenfelől elárasztották a gúny és a lekicsinylés karcolásaival, ő megmutatta, hogy a huszadik századot is átfoghatja az emberi elme, feltéve ha van hozzá tehetsége és becsvágya.

Babits — részben mert ő is lelkében viselte az összetűzés fájalmát — szigorú, kemény és igazságtalan ítéletet mondott a *Tanúról*. Nem vette észre, hogy Németh László a maga módján az ő művét folytatja és tetőzi be, amikor bámulatos magaslatra emelte fel a magyar tanulmányírást. De míg a *Nyugat* köreiben a tanulmány és az esszé az irodalom korlátai között maradt, Németh László társadalmi funkciót tulajdonított ennek a műfajnak. Sokszor vetették szemére, hogy Ortegát követte, s valóban eltanulta tőle, hogy egyetlen elme is képes lehet befogadni a tudomány egészét, sőt talán műltszemléletére is hatott, de míg oly szívesen és oly hangosan hirdette, hogy „laboratórium”-ba húzódott

vissza a *Tanú* írása idején, voltaképpen annak a tudatformálásnak az egyik előharcosa lett, mely a harmincas évek közepén tetőzött a népi írók mozgalmában az egyik oldalon, s a *Szolgálat és Írás* „tényfeltáró” kísérletében a másikon.

Németh László ekkor már túl volt az első nemzedékalapításon, hiszen hogy a *Nyugat* „második nemzedék”-ét többé-kevésbé egységesnek látjuk, az főként az ő érdeme. Mert abban valóban igaza volt, hogy a „nagy nemzedék” írói voltaképp önálló óriások voltak, korántsem egységes esztétikai és irodalmi elvekkel, de majdnem mindegyikük volt annyira jelentős egyéniség, hogy különbözőségeiket is egységnek látta az irodalmi közvélemény. Mögöttük azonban — részben épp az ő nyomasztó nagyságuk hatására „képtelen zűrzavar” támadt. „A fiatalok közt — írja Németh László *Új nemzedék* című tanulmányában, 1931-ben — Ady-, Babits-, Móricz-, Kassák-ragályok tizedeltek, Szabó Dezső tömegtemetőket töltött meg. Az előző nemzedék féken tartott izlésselentétei féktelen túlzásokban csaptak ki: az elbúsult fajmagyarok, a pesti franciák, a kollektív verselők, a múrirelők, a mindent elolvasók, a faluhoz visszatérők, a neokatolikusok szektája, mint bomladozó francia négyes párpai komikus összevisszaságban tévelyegtek egymás körül.” Ebben a meglehetősen tarka zűrzavarban igyekezett rendet teremteni, amikor kitűnő tanulmányaiban sorra felvázolta nemzedéktársainak képét, és elkülönítette az akkori fiatalok „két hullámát”. Talán már ekkor is későbbi társadalmi érdeklődése, az aktuális problémák iránt való figyelme ösztönözte, nem véletlen ugyanis, hogy azokról rajzolta a legérzékenyebb, legtalálóbb képet, akik a maguk módján ugyancsak „az ellentmondások egyensúlyait” igyekeztek megteremteni. Hiszen maga Németh László is, aki személyes sorsában állandóan a végletek között hányódott, és regényeiben szinte poláris ellentétpárokat állított fel, egész tevékenységével a harmóniát és az egyensúlyt igyekezett szolgálni.

Ekkor, sokágú tanulmányainak tapasztalatait összegezve, fogalmazta meg „a minőség forradalma” elvét. „Minőségen akkor azt a ragyogó, nyugtalan éterlángszerű szellemi elemet értem — írja *Negyven év* című tájékoztatójában —, mely a görög és a nyugati civilizációt a többitől elválasztja; ennek a szabadságával, vállalkozó kedvével akartam a mi lomhább szocializmusunkat beoltani. Ezt az összekapcsolást, mint legtermészetesebb kohótól, kezdetben a Nyugattól vártam; majd az irredentizmussal szembefordulva Duna-Európa programjává tettem, kis népei közt a barátság szükségét négy nyelv s irodalom tanulásával és tanulmányozásával bizonyítva; végül a megpezsduült magyarországi reformmozgalmat próbáltam az új, huszadik századi „minőségi szocializmus” porondjává avatni.” Elsősorban ez a kor szívverésére figyelő tapintás, a legfontosabb kérdésekre összpontosító figyelem választja el Németh Lászlót a görög szellem többi feltámasztójától, s ha kis időre a szigeti utasok közé került is, valójában mindig a maga sajkáját hajtotta előre s mindig a partközéiben.

A „minőségi-szocializmus” némethlászlói elgondolása inkább utópia. De az utópiák mindig megtermékenyítik a maguk módján a történeti fejlődést, az utópisták pedig újra és újra példát mutatnak a gondolkodás és a következtetések bátorságára. Németh László úgy vélte, hogy a történelem nagy igazságtalanságait, az egyenlőtlenséget nem az „elosztás forradalmával” kell gyógyítani, hanem az egyén forradalmasodásával. Az igazi egyéniséget ugyanis — legalábbis így képzelte — nem temetheti maga alá a kapitalista termelés és a kor jellemző iránzata, az elidegenedés. A tehetség mindig függetleníteni tudja magát, s a hagyománnyal felvértezve kora megmentőjévé válhat. Ezek azok a „Jappangó jobbak”, akik majdan megalkotják a maguk „sziget-köztársaságát”, ahol szabadon virágozhat az egyéniség, s amelynek csodálatos eredményei újra meg újra arra ösztönzik a „visszamaradtak jobbait”, hogy meginduljanak utánuk. Az egyéniséget hitte a történelem kovásának, az utópiát pedig sorsformáló tényezőnek.

Maga a történelem azonban nem alkalmazkodott ehhez a modellhez. A *Vilámfény*nél orvosa még heroikus gesztussal szakít környezetével, s elindul a világlágba, hogy a szegények orvosa lehessen, a *Cseresnyés*-ben azonban már-már végérvényesen tragikus az összeomlás, s a cselekmény egyik mozgatója, a rossz princípiumának hordozója az a „hitlerizmushoz húzó növénytudós”, aki végül az álmok és ideák összeomlásának okozója lesz. Nem véletlen, hogy az *Utolsó kí-*

sérlet hatalmas regényfolyama végül töredékben maradt, s épp annál a résznél szakadt meg, ahol összeverődött volna az az „elit”, mely az írói terv szerint megszervezte és életben tartotta volna a Magyar Intézetet. Ez a képzeletbeli intézmény, a közép-európai humanizmus szellemi erjesztője, a regényben sem jutott a megvalósulásig, mint ahogy nem valósult meg a gyakorlatban Fülep Lajosék és Illyés Gyuláék hasonló kezdeménye sem néhány esztendővel később.

Mi maradt meg végül is Németh László szép utópiájából? Talán mindenekelőtt a kísérletező szellem bátorságának járó csodálat, s az alkotó szellem tisztetelének eszménye. Elgondolásain katonacsizmában lépett át a történelem, a „kert-Magyarország” hamarosan a háború színtere lett, ám Németh László ekkori leckéjét, elsősorban ennek a múlt megismerésére és méltó értékelésére figyelmeztető fejezeteit feltétlenül meg kell őriznie a nemzeti tudatnak. A *Kisebbségben* nyilvánvalóan teljesen elhibázott iránymutatás lett volna, ha magában marad. De ott áll mellette például az a *Széchenyi* tanulmány, melyben a századdal korábbi nagy álmodóról oly érzékletes, hiteles portrét rajzolt Németh László. S ott maga a „szerep”, melyet ekkor vállalt. Háttalan szerep volt ez, hiszen megjelenítője akkor hirdette, hogy az értelmiség jövőalakító tényező lesz, amikor a németek végső bukását szinte biztosra vevő közhangulat annak elsüllyedésével és pusztulásával számolt. Talán ennek a gondolatnak is része volt abban, hogy a felszabadulás után hosszú évekre neki is hallgatnia kellett, s hogy odakényszerült a fordítás „gályapadjára”. Persze az olyan intenzív, nyugtalan szellem, mint az övé, még ilyen körülmények között is megtalálta azokat a lehetőségeket és adottságokat, melyek végül laboratóriumot vontak köréje, amelyben robotmunkát végezve is kísérleteit végezhette.

„Az új világba mint munkanélküli mentem át” — írja egy helyütt. S egy befejezetlen kézirat töredékével, egy regény harmadrészeivel, melyet annak idején folytatásokban közölt Móricz Zsigmond a *Kelet Népeben*. E töredék már első folytatásainak megjelenése idején is az *Iszony* címet viselte, s belőle nőtt ki a huszadik századi magyar próza egyik legkitűnőbb darabja, melyet Németh László nagy magaslatokban járó életművében a *Gyász* mellé helyezhetünk. Kárász Nelli egy tömbből faragott alakja, magányra termett lelkiisége aligha született volna meg az írói műhelyben, ha benne magában is nem munkálnak szélsőséges indulatok (melyeket oly hitelesen ábrázol a *Sámson* című verses dráma ugyancze kből az évekből), iszonyatos kétségek, s ha legszemélyesebb sorsát és pályáját nem fenyegették volna az elhallgatás démonai. Kárász Nelli tragikus kiteljesedésében is beleszövedik az írói sors, mely királyságot igyekezett ugyan kikovácsolni az óraadás szűkös lehetőségeiből (ahogy a magyar pedagógiai irodalomnak egyik ritka remeke lett ez a „királyság”), de éreznie kellett, hogy birodalmának szűk határai vannak, amelyek között hősenek hatalmas akaratú és mindig felfelé vágyó szelleme nélkül reményét vesztette volna.

Az *Iszony* Németh László személyes vallomása, egyéni, akkor tragikus árnyak alatt tájékozódó sorsának kivetülése, s ugyanakkor a felszabadulás utáni prózairodalom kivételes teljesítménye. Amikor a meginduló lapokban az írók hallgatásának okairól folyt polémia, amikor a *Magyarok* türelmetlen tanulmányírója a remekműveket sürgette, a fővárostól messze húzódó Németh László remekkel felelt a kihívásra.

Jellemző a mű születésének vajúdó korára, hogy a regényt nem is egy kritikus komoly ellenérzéssel, fenntartásokkal fogadta, úgy érezve, hogy Kárász Nelli és Takaró Sándor sorsára az író voltaképp a múlt nosztalgikus megidézését szötte. Németh László persze itt is a múltból indul ki — mint ahogy regényeinek legjáva, még azok is, melyek látszólag önéletrajzi vallomások — mindig mozgósítja az emberi tudat mélyén elraktározott emlékeket, s felhasználja a modern prózának mindazokat az eredményeit, melyeket oly tökéletesen szintetizál Proust hatalmas regényfolyama, *Az eltűnt idő nyomában*. Am ő sosem elégszik meg az emlékek felidézte tartománnyal. Számára a realitás, az élet meleg árama a legizgalmasabb, s elsősorban épp azáltal válhatott prózánk egyik legnagyobb alakjává, hogy a realitást beoltotta az emlékek és asszociációk buja szövedékével, s a kettő szintéziséből olyan epikát teremtett, mely furcsa módon egyszerre készülődött Krúdynál és Móricznál: hiszen az egyiknél újra és újra rabul ejt az álmok varázsa s az a nosztalgikus csellóhang, mely senki másnál nem zendül meg ilyen következetes hitellel; a másiknál pedig magával ragad

az élet forró valósága, az alakok vérbő jellemzése. Németh László mindkettőjüket mesterének érezhette, de nem verte béklyóba tanítványi alázata, hanem olyan összegzésre csábította, melynek épp az *Iszony* lett a legjobb példája. Aki azt hinné, hogy a regény elején megütött nosztalgikus hang — mert ilyen is van, mint arra Sőtér István figyelmeztetett a mű megjelenése idején írt remek, azóta is alapvető kritikájában — a múltba révedő vagy oda menekvő író valómása: azt meggyőzhetik ellenkezőjéről a regény befejező szavai, melyekben Kárász Nelli ajkára a maga legszemélyesebb hitvallását adja a író, amikor az asszonnyal így fogalmaztatja meg lánya iránt érzett érzelmeit: „Egy darab rám bízott, szegény emberiség”: Mert aki távol az események központjától, az óradók kicsiny trónjára ültetve még mindig az emberiség perspektíváját érzi a magáénak, az nagyon is nyitott szívvel és nagyon is tudatosan a jelent vállalta. Épp ezt a gesztust nem érzekelte a regényben Lukács György. Miután a többi között annak a vélekedésének adott kifejezést, hogy a regény világa teljesen „privatizálódott”, azaz hőseinek osztályrésze a magány és a társtalanság, így folytatta: „Mit jelent tehát ez a regény, mint Németh László első jelentékeny műve a felszabadulás óta? A hallgatás új fajtáját... Azt mondja: ma, vagyis az új demokrácia körülményei között csak ilyenről lehet szabadon beszélni. Így az egész regény, mint a Válasz irodalmi produkciójának eddigi csúcspontja, néma tiltakozás az új demokrácia ellen”. Részben talán épp ez ellen a vád ellen tiltakozott az író, amikor egyik akkori előadásában a többi között ezeket mondta: „Az igazi író és a haladást nem kell félteni egymástól”.

Az alapképletet ismerjük a *Gyász*ból. Megint a már említett zárt szophoklészi tragédiához tér vissza Németh László, s ez a tragédia abban teljesedik be, hogy Kárász Nelli, akinek alakjában alighanem a „jót” akarta ábrázolni az író — (míg férje lenne a „rossz” principiumának megtestesítője) s aki olyan kérélehtetlenül gyűlölte Sanyit, végül a maga módján kénytelen megbocsájtani, és lányában megbékél férje emlékével. Ebben a regénytípusban — mint Szophoklész drámáiban is — a tragédia eleve adott és a hősök sorsa változtathatatlan. A végzet eljegyzettjei, s hiába védekeznek, hiába igyekeznek menekülni, sorsuk mindig utoléri őket. Ilyen eleve elrendelt végzetet hordozott a *Gyász* is, s ez az *Iszony* világának meghatározója is. A megbocsájtás lírai felhangja azonban azt jelzi, hogy Németh László nem statikusan, végérvényesen értelmezi a „görög eszményt”, hanem szüntelen mozgásban, változásban, s e változás végpontjában a legnemesebb emberi érzelmek diadalát is érzékeltetni akarja. Az *Iszony* tragikus cselekményének végpontjában is ezért fénylenek fel azok az igazi emberi értékek, melyeknek szolgáltatásáért Németh Lászlónál kevesen tettek többet huszadik századi irodalmunkban. „Irodalmi formák között a tudatos szintézise mindannak — írja a műről Sarkadi Imre —, amit az emberi szellem eddigi felfedezései jelentettek, s leszámolás azzal, hogy a világot provinciálisan csak ebből vagy csak abból az aablakból lehet nézni.”

Hogy mennyire az azonosulás szándéka vezette Németh Lászlót ezekben az években, azt az ugyanakkor írt *Égető Eszter* igazolja leginkább. „A regény témája rég bujkált bennem — írja —, s az utóbbi időben mind keservesebb, mondhatni világméretű tapasztalatommá vált: az Éden ott van az ember előtt, látszólag egy hajszál választja el tőle, de épp ez a hajszál az, amit nem léphet át, mert ez az emberi természet, vagy ahogy akkor nevezni kezdtem: az örültség.” *Égető Eszter* sorsába belerajzolja a század magyar történelmi tapasztalatait, és egy kicsit belerajzolja magamagát is, noha — mint erre a regény mindegyik méltatója rámutatott, s az író is elismerte *Negyven év* című összefoglalásában — a regénybeli Méhes Zoltánt szánta saját alteregójának. „A hősnővel szemben, aki a lélek, a megértés szerepét kapta, ő lett az intellektus...”, s így állt elő az a már-már paradox jelenség, hogy az *Égető Eszter*ben Németh László kétféleképp is megrajzolta törekvéseit, kétféle alakot is teremtett eszméi hordozására, Méhes Zoltánét, de a főhősét is, akinek áldozatos élete és önatadása az ő sorsvállalásának példája. S hogy ennek végül mégsem ez lett az akusztikája, annak csak az a magyarázata, hogy az *Égető Eszter* kiadására évekkel megírása után kerülhetett sor, s az író, aki alázatos főhajtással ismét vállalta volna a szolgálat szerepét, előbb a fordítás munkájára kényszerült, majd a szorítás kis enyhülete idején lávaként szakadtak fel belőle régóta, titkon melegengetett tervei, melyek a drámában találták meg adekvát formájukat. Amint az *Újabb drámák* önértékelésében írja: „Drámáiróvá engem életem (vélt vagy

valódi) elakadása tett; az az eltérés, mely a helyzet és eszmék diktálta életvitel s valóságos életkörülményeim közt támadt; s azt színre véve, s értelmiség jobbjik részének büntudatát s a fennálló viszonyok elleni tiltakozást szólaltattam meg.”

Amikor dramaturgiai alapelveit fejtegeti, mindig hangsúlyozza, hogy a dráma személyes műfaj, mely nem tűri a hideg objektivitást, s valóban: a Németh-drámák mindig úgy alakulnak, ahogy az író személyes sorsának konfliktusai bonyolítják őket. A legtöbb dráma majdnem kivétel nélkül ott készülődik egy-egy prózai műben vagy esszében. A *Nagy család* mintha az *Égető Eszter* problematikáját bontaná ki, az *Eklézsia megkövetés* szálát majd a *Két Bólyaiban* metszi el végérvényesen, és sorolni lehetne még a példákat.

A kényszerű hallgatás éveiben először a *Galilei* terve fogalmazódott meg benne. Ennek legaktuálisabb, személyes elemeiről részletesen ír a *Negyven évben*. Annál izgalmasabb nyomon követni a műben, ahogy az író újra és újra megkísérel kifejezni benne az értelmiség századunkbeli nagy kétségeit. Galilei a kis igazságokhoz menekül, a nagy igazságot azonban kénytelen megtagadni. És itt a „kénytelen” szóra veti a hangsúlyt Németh László. Végzete elkerülhetetlen, mert egy alapjában véve elidegenedett gépezet tagja ő is, s nem tud menekülni. De az író mégis megbocsátja, hogy megtagadta a nagy igazságot, mert hite szerint a művel, az alkotással és az élet vállalásával — legyen ennek akár súlyos ára — nagyobb haszna lesz az emberiségnek, mintha a halált választja. (Ez a *Petőfi Mezőberényben* egyik sokat vitatott tanulsága.) Ez az előre elrendelés, szinte végletes kiszolgáltatottság, a sors kerekének jól hallható zakatolása hosszú ideig jellemzője drámáinak, melyekben nemcsak általános kérdésekre keresi a választ, s nemcsak a kor európai drámájának magyar párját teremti meg, hanem a maga közérzetének felnagyított, néha túldimenzionált rajzát is adja.

Az *Áruló* ezt a problematikát még tetézi azzal a kérdéssel, miképp élheti végig az ember egész életét, ha hite szerint jól szolgált egy ügyet, mégsem tudja magáról lemosni a hűtlenség és a becstelenség vádját. Németh László „szolgálatát” is újra meg újra az árulás vádjával illették. (Sok egyéb mellett emlékezzünk csak Az *utazás* körül magasra csapott vitákra.) Nyilvánvaló, hogy Görgey alakjában és tépett lelkiségében a maga zaklatott tépelődéseit akarta ábrázolni. A lélek e tragikus hasadását csak fokozta, hogy ekkoriban kellett komolyan számot vetnie egyre súlyosbodó betegségével, mely ezentúl mindig beárnyékolta életét, bármily sokszor és bármilyen sok változatban igyekezett is kiírni magából. A szakkönyvek, melyekben betegsége leírását tanulmányozta, nem sok jóval kecsegtették. Ettől kezdve állandóan fokozódott benne az a tudat, hogy a halál eljegyztette, s mindegyik művét azzal az érzéssel írta, hogy csupán kis haladékokat sikerült kicsikarnia. De azokban a súlytalan órákban, hetekben is, amikor gyógyulni érezte magát, elszántan dolgozott, s lassan egy új szintézis terve sejlett fel képzeletében. Ezt az összegzést a zene sugallta. Amint Vekerdi László igen jó könyvében (a Szépirodalmi Könyvkiadó Arcok és valloások sorozatában) olvashatjuk, elsősorban a barokk és Bartók kötötték le érdeklődését, s e két korszak közé hidat verve jutott arra a nagy felismerésre, hogy a zenei aranykor voltaképp egy analitikus folyamat eredménye. Bartókban pedig (itt megint fejtünk a XIX. századot oly mereven elutasító Ortega árnya) a civilizáció zárt formái ellen küzdő, a hanyatló művészetből más égtájak felé tájékozódó héroszt ünnepelte. „A népiség — írja — az Európa alatti geológia, az emberi lélek elfeledt, civilizációból kihagyott mélységeinek a felkutatása, bevonása. A kontrapunkt: a helyreállítani próbált nedvkerिंगés az európai fejlődés törzse, s azon át a távoli gyökerek felé.” (Megint érdemes itt megcsodálni felfedező kedvét és azt a bátorságot, ahogy ezeket a sokat emlegetett zenei fogalmakat a maga antropológiai rendszerébe építette.) Az analízis ugyanis Németh László ekkori gondolatvilága szerint nagy eredményeket hozott, és a civilizáció egyik bölcsője lett, de „a lélek elsősorban méeisécsak kifejezni, s nem elemezni akarja magát. Nem arra kíváncsi, miből áll, hanem hogy mi, s még inkább, hogy mi legyen”.

A lélek önmegismerésének legjobb ösztönzője a művészet, amely kitermelheti azt az embereszmenyt, mely korunkban megtestesítheti — az individuummal szemben — a világpolgár eszményét. A megújuló világnak magába kell ölelnie a régi kultúrák eredményeit, s helyre kell állítania azt az egészséges

„nedvkeringést”, mely Bartók művészetét jellemzi. Csak így „kristályosodhatnak ki” azok „a kozmikus és társadalmi törvények”, melyek az ellentmondásokkal és önellentmondásokkal teli, vívódó és felzaklatott kort megnyugtathatják.

E tanulmányírói korszakában — mint arra ugyancsak Vekkerdi László figyelemzetet — Németh László voltaképp a *Tanút* támasztotta fel ismét. De míg a korábbi folyóirat felkavarta a magyar szellemi életet, s bár vitákat, ellenkezéseket sőt vádakot szült, végeredményben a közgondolkodás egyik serkentője lett, a *Megmentett gondolatok* már jóval kevesebb figyelmet keltett. Pedig ezekben a tanulmányokban a remény filozófiáját tágitja s igyekszik egyetemesen használhatóvá tenni az író. Olyan korszakban, amikor a kor nyugati filozófiájába betört az abszolút nihil, amikor rendkívüli hatású elméletek születnek a civilizáció végső válságáról és kimerüléséről, Németh László ismét a jövőbe irányítja csápjait, s egy alkotó világ körvonalait vázolja fel. E korszakának — mely tanításban és tanulságban is az egyik leggazdagabb — az *Apáczai* című dráma vetett véget. De az az elszánt következetesség, mellyel a dráma hőse eszményeit védi, jelzi, hogy Németh László sem mondott le végérvényesen a nemzetnevelés lehetőségéről. „...búcsú a pedagógiától — írja *A drámák elé* című tájékoztatóban *Apáczairól* —, de új s új dobütése annak a makacsságnak is, mely Apáczai idealizmusát szinte még a halálos ágyán is új, s a kudarc arányában növvő vállalkozásokra ösztökélte.” Ez egyben a legteljesebb és leghitelesebb önvallomás is: maga az író érezte úgy, miközben újra meg újra kárjára csatolva vérnyomásmérőjét, s vizes törülközőbe abroncsozta szétpatanni készülő halántékát, hogy halálos ágyára kényszerült, de ő is, miképp Apáczai új és új tervek melengetett zaklatott képzetében. Rövid időre kórházba is került; Kodolányi János írja le a *Visszapillantó tükör*-ben, hogyan látogatták egymást, s hogyan mérte Németh László a maga vérnyomását. Sajkódra, új azilumába, félig gyógyultan, s egy nagy történeti szintézis tervével érkezett.

Ez a történeti szintézis nem nyert befejezést, de megfigyelhetni, hogy a drámáiról Németh László érdeklődése mint fordul ekkoriban a nagy szintézis-teremtők felé, mintha így, ebben a közvetett formában akarta volna elmondani ilyen irányú gondolatait. 1960 után írt drámáiban kivétel nélkül feltűnik vagy egy nagy, teremtő és vívódó egyéniség, vagy pedig ismét izgalmat, belső feszültséget kölcsönöz a drámai helyzetnek az utópia, a kísérletező Németh Lászlónak a visszatérő, kedves gondolkodási „módszere”. *A történelem eszközei* című nagyon fontos tanulmányából érthetjük meg, miért taszította érdeklődése két, látszólag oly ellentétes alak felé, mint az angol puritán Cromwell és Gandhi. „Az ilyen emberek élete kikerülhetetlenül felveti a kérdést — írja egy másik összefoglalásban —, hogy a sikeres történeti eszközök megválasztása összefér-e magas erkölcsi igényel, vagy a politika csakugyan külön szabályú tudomány, ahogy Machiavelli tanította, amelyben még a nagy cél szolgálatában is célrāvívő eszközöket kell használni. Cromwell és Gandhi kétféle válasz erre a kérdésre. Cromwell úgy érezte, nem engedheti, hogy Isten ügye elbukjék a földön, s használta a célra vezető eszközöket. Gandhi a szatiagrahában az erkölcsi igényt s a politikai eredményességet egy módszerbe kapcsolta... Mind a ketten másképp buktak el: Cromwell sikert sikerre halmozva, önmagában;... Gandhi megőrizte lelkét s összhangját azzal, amit Istennek nevezett; módszeréről, a szatiagraháról derült ki, hogy pusztá passzív rezisztencia, India, ha felszabadult is, kettészakadt, s Gandhi épp a győzelem perceiben az emberi természet vadságát látta hazáján elszabadulni”. Azt jelentené ez, hogy mindkét út járhatatlan? „A mi feladatunk — olvassuk a fejeletet *Az őszövetség olvasása közben* című, a *Megmentett gondolatok* sorozatba tartozó tanulmányban — ... hogy a világ nyers erőinek a szelidség és a belátás zabláit szájába vessük.”

Ez egyben azt is jelenti, hogy Németh László, aki korábbi írásaiban annyira bízott a szellem és a jó végső győzelmében és harmóniájában, ezentúl legalább ily fontosnak tartja a tettet, mely mindenképp legyőzheti „a renddé dermedt kegyetlenséget”. Ekkortól lép világába, mely korábban a görög sorstragédiák változatlanúságát sugallta, a tevékenység fogalma, mely az eszményeket — a korábban általa statikusan értelmezett adottságokat — új fénybe emelheti. Így válik például a „tevékeny részvét” regényévé az *Irgalom*, lezárása Németh László regényiről pályájának, s feloldása annak a tragikus kietlenségnek, melyet a *Gyász* és az *Izony* oly tökéletesen és végérvényesen fogalmazott meg. A regény felejthetetlenül szép és poétikus zárójelenetében Feri, átengedve magát Ág-

nes biztatásának és vigyázó szeretetének, hibás lábával futni kezd. S Ágnes „úgy érezte, mintha nem is csak Ferit, de... a nagy emberiséget húzta volna mellé-re — a sánta emberiséget, amelynek hitet kell adni, hogy futni tud, s a lábára is vigyázni közben, hogy sántaságába bele ne gabalyodjék”.

Ez a csodálatos vallomás e bámulatosan izgalmas pálya végső tanulsága. A következő évek — egészen a halál pillanatáig — még új és új műveket dobtak az érdeklődés homlokterébe, a szándék azonban valamennyiben közös: az író hitet akar adni a „sánta emberiség”-nek és sokágú művészetének újabb darabjaival akarta emelni a „szellemi életszínvonal”-at. Valóban „a legnagyobbat cselekedte — mint Czine Mihály írja nekrológiájában —: Templomot álmodott. Templomot épített. Amelyre a szétszóródottságból is érdemes hazatekinteni. Amelyet érdemes továbbéptíteni. Sirjából is Reményt üzen.”

A Vigilia BESZÉLGETÉSE

NÉMETH LÁSZLÓVAL

Ez a beszélgetés több részletben, különböző alkalmakkor folyt le. Németh László kérése volt, hogy életében lehetőleg ne jelenjék meg. A találkozások helyszíne mindig ugyanaz: Sajakód.

AZ ELSŐ...

Fáradtan közeledik a szőlősor mentén. Mint aki mögött hosszú-hosszú utazások állnak, de különösen az utolsó, az viselte volna meg igazán. Arcán szomorúság. Úgy látszik, rosszkor érkeztem.

— Nem, nem — nyugtat meg. — Hozzám mindig jönnek. A legkülönbélebb emberek. Mindenki előtt nyitva a kapum. A magam sorsa aggaszt. Néhány napja csak, hogy ismét dolgozni tudok. Az egészségem nem a legjobb. Az utóbbi két-három hónap nagyon kimerített...

Kiülünk a verandára, szemben a kerttel. Mellettlünk járókában az unokája gögicsél. Amint rá-rápillant, felderül az arca. A felesége közénk ül, zöldbabot pucol az ébredhez.

— Túl sokat vállal. Nemrég fejezte be Semmelweis-drámáját, vele egyidőben könyvet fordított, emellett ezer oldalnyi kefélynyomatot javított át műveinek most készülő összkiadásából, közben levelekre válaszolt, meghívásoknak tett eleget. Persze, ennek a megfeszített munkának ára van...

— Nem maradhat semmi elmondatlanul... Minden érdemes gondolatunkat az utódainkra kell hagyni. Az ő dolguk aztán, hogy mit használnak fel belőle. De el kell mondani, a saját fájdalomaink árán is.

Pilinszkyről, Rónay Györgyről kérdez.

— Fájdalmasan érintett Rónay bírálata a *Kísérletező emberről*. Szememre vetette, hogy túlságosan is önmagammal vagyok elfoglalva, az olvasót egyáltalán nem érdekli a hipertóniám, az agykéreg-betegségem, hanem kizárólag a mű, amit eléje teszek. Ahelyett, hogy a betegségembe menekülnek, inkább a fiatal írókat buzdítsam, neveljem, akiknek nagy szükségük van eligazításra, emberi szóra. Mintha Dosztojevszkijnek fölhánytorgatná az epilepsziáját, József Attilának a szkizofréniát, Camus-nek a homoszexualitást. En ezt Rónay súlyos tévedésének tartom és közismert szangvinikusságával magyarázom. Ő jól tudta, hová kell ütni. Ismeri érzékenységemet. Az érzékenyeket sérti, a nálánál erősebbeknek hódol. Hogy túlzok? Maga szerint félreértem? Nézze, ha nem Rónay mondta volna! Ő ma az esszében verhetetlen, az élvonalat szinte egyedül jelenti. *(Később, egy másik alkalommal elmesélte, hogy találkozott egy mással Bohunczky Szeji temetésén. Rónay odajött hozzá és megkérdezte tőle, haragszik-e még? Németh László tiltakozott: — Nem, nem, dehogyan. Az*